

การพัฒนาพฤติกรรมของผู้บริหารสถานศึกษาโดยใช้หลักศีล 5

The Behavior Development of the School Administrator by Five Precepts

ดร.สมบัติ รัตนกร, พระมหาขุนทอง อคควโร,ดร., พระมหาวิชาญ เตชธมโม,ดร.

Dr.Sombat Ratanakorn, Phramaha Khunthong Akkawaro, Dr.,

Phramaha Wichan Techthammo, Dr.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: Sombatr43@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 23 เมษายน 2565

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 22 พฤษภาคม 2565

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 5 มิถุนายน 2565

บทคัดย่อ (Abstract)

ศีล 5 เป็นพื้นฐานของมนุษยธรรม เป็นข้อปฏิบัติในชีวิตให้ถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ คือการไม่ฆ่าสัตว์ การไม่ลักทรัพย์ การไม่ประพฤติผิดในกาม การไม่พูดเท็จ และการไม่ดื่มสุราเมรัย การพัฒนาพฤติกรรมของผู้บริหารการศึกษาโดยใช้หลักศีล 5 เพื่อให้ผู้บริหารการศึกษาเกิดความปกติสงบสุขในสังคม และเกิดสันติสุขในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เป็นพื้นฐานให้เกิดคุณธรรมต่าง ๆ คือ ความมีเมตตา กรุณา มีหิริ โอตตัปปะ ความซื่อสัตย์สุจริตให้ดำเนินชีวิตให้ถูกต้องตามแนวทางพระพุทธศาสนา

คำสำคัญ : การพัฒนา; พฤติกรรม.ผู้บริหารการศึกษา; ศีล 5

Abstract

As a basic Five Precepts of humanity. A Regulation on the life of a human being is not a complete kill. Not to steal No sexual misconduct Not lying and do not drink alcohol. Development of the Administrator by five Precepts. For Administrator to live in peaceful society.And peace in the lives of humans. Is fundamental to the integrity of the humaneness with modesty. Honesty Oattappa to live according to the guidelines of Buddhism.

Keywords: Development; Behavior. School Administrator; Five Precepts

บทนำ (Introduction)

ปัจจุบันศีลธรรม คุณธรรมและจริยธรรมกำลังเป็นปัญหาอย่างมากในสังคมไทย ทั้งนี้สืบเนื่องจากการพัฒนาประเทศในช่วงที่ผ่านมามุ่งพัฒนาด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ผนวกกับความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีสารสนเทศ รวมทั้งการรับวัฒนธรรมจากต่างประเทศเข้ามาอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้

เกิดการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ความไม่สมดุลระหว่าง ความเจริญก้าวหน้าด้านวัตถุกับความเจริญด้านจิตใจของประชาชน เกิดค่านิยมของการยกย่องวัตถุเงินทอง ความสะดวกสบายต่าง ๆ ในชีวิตมากกว่าการยกย่องบุคคลที่มีคุณงามความดีและความสุขทางด้านจิตใจ สังคมจึงเต็มไปด้วย ความฟุ้งเฟ้อ แกร่งแย่ง แข่งขัน ไม่อดทน ขาดระเบียบวินัย ขาดความรับผิดชอบ และค่านิยมประโยชน์ ของตนมากกว่าของส่วนรวม จึงปรากฏพฤติกรรมของความเสื่อมศีลธรรม คุณธรรม และจริยธรรม มีการแก้ปัญหาด้วยวิธีการรุนแรงให้เห็นมากมาย และมีแนวโน้มจะสูงขึ้นตามลำดับ อยู่ในภาวะวิกฤต ซึ่งจำเป็นต้องร่วมกันแก้ไข

อาชญากรรมที่ร้ายแรงแทบทั้งหมดเป็นเรื่องของการละเมิดศีล 5 ในสังคมที่มากด้วยการสังหาร ผลาญชีวิต การปองร้าย การทำร้ายกัน การลักขโมย ปล้น แย่งชิง การทำความผิดทางเพศ มีคดีฆาตกรรม โจรกรรม การข่มขืน หลอกหลวง การเสพของมีเงินเมา และสิ่งเสพติด ตลอดจนการก่อปัญหาและอุบัติเหตุต่าง ๆ เนื่องจากของมีเงินเมา และสิ่งเสพติดเหล่านั้นระบาดแพร่หลายทั่วไป ชีวิตและทรัพย์สิน ไม่ปลอดภัย จะอยู่ไหนหรือไปที่ไหนก็ไม่มี ความมั่นใจ เต็มไปด้วยความหวงใยวิตกกังวล จิตใจหวาดผวาบ่อย ๆ ผู้คนพบเห็นกันแทนที่จะอบอุ่นใจ ก็หวาดระแวงกัน อยู่กันไม่เป็นปกติสุข สุขภาพจิตของประชาชนย่อมเสื่อมโทรม ยากที่จะพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิต และสังคม เช่นนั้นก็ไม่ใช่สภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลสำหรับการสร้างสรรค์สิ่งดีงามที่สูงขึ้นไป เพราะมีความเดือดร้อนระส่ำระสาย ยุ่งแต่การแก้ปัญหา และมีแต่กิจกรรมที่บ่อนทำลายให้สังคมเสื่อมโทรมลงไปทุกที ดังนั้น ศีล 5 จึงเป็นเกณฑ์มาตรฐานอย่างต่ำสุดของความประพฤติมนุษย์ สำหรับรักษาสภาพแวดล้อมทางสังคมให้อยู่ในภาวะเกื้อกูล และเป็นพื้นฐานของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม

ผู้เขียนจึงรวบรวมนำเสนอเกี่ยวกับประเด็นสำคัญ ดังนี้ แนวคิดและทฤษฎีการพัฒนามนุษย์ จุดกำเนิดของศีล 5 ความหมายของศีล 5 พฤติกรรมของบุคคลในสังคม การนำศีล 5 มาพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม ผลของการพัฒนาพฤติกรรมที่ดีตามหลักศีล 5 ดังเนื้อหาบทความต่อไปนี้

1. แนวคิดและทฤษฎีการพัฒนามนุษย์

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต 2539:3) กล่าวว่า ในการพัฒนามนุษย์หรือการพัฒนาคน (Human Development) พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ข้อคิดในการมองมนุษย์เป็นสองมิติ คือ มองว่าเป็นมนุษย์ที่มีอารมณ์ความรู้สึก และมีความ สามารถ มีศักยภาพสามารถพัฒนาได้ โดยใช้หลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิและปัญญาเป็นแนวทางในการพัฒนา และมองมนุษย์ในฐานะเป็นทรัพยากร (Human Resources Development) เป็นทุน เป็นปัจจัย เป็นผู้ผลิต เป็นผลผลิต และพัฒนาเพิ่มผลผลิตได้ เพิ่มศักยภาพในการผลิตได้ เพิ่มมูลค่าทุนได้ มนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากร (Human Resources Management) โดยมองว่ามนุษย์ทั้งสองนัยนี้สามารถจัดการบริหารได้จัดสรรให้มีทั้งมูลค่า และคุณค่าได้โดยเฉพาะการจัดการในฐานะที่เป็นทรัพยากร หากจัดการโดยถูกวิธีจะเป็นต้นทุนที่ทรงคุณค่า จัดให้เหมาะสมกับความสามารถ ความถนัด เมื่อจัดได้เหมาะสมถูกต้องจะเพิ่มมูลค่ามหาศาลและมีคุณค่าที่สูงส่ง เพราะการพัฒนามนุษย์โดยมอง

ในฐานะเป็นมนุษย์ มีความหมายว่ามนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของเขาเอง มีชีวิตมนุษย์ที่มีจุดหมาย จุดหมายของชีวิตคือ ความสุข อิสระภาพ ความดีงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล เราต้องให้ความสำคัญว่าเราจะพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ ที่สมบูรณ์อย่างไร พร้อมกับอีกด้านหนึ่ง เขาจะเป็นทรัพยากร เป็นทุน เป็นปัจจัยที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาเศรษฐกิจ เพราะหากพัฒนาที่ดีที่ถูกต้องจะเพิ่มทั้งมูลค่าและคุณค่าไปพร้อมด้วย

วคิน อินทสระ (2528:39) กล่าวว่า การพัฒนาหากกล่าวตามหลักจริยศาสตร์ คุณธรรม คือการทำให้เกิด “อุปนิสัยอันดีงาม ซึ่งสั่งสมอยู่ในดวงจิต อุปนิสัยอันนี้ได้มาจากความพยายามและความประพฤติติดต่อกันมาเป็นเวลานาน” คนเราทุกคนมีหน้าที่ ที่จะต้องทำ คุณธรรมจึงมีความสัมพันธ์กับหน้าที่อย่างมาก ยิ่งหน้าที่สูงขึ้นเท่าใด ยิ่งต้องใช้คุณธรรมสูงขึ้นเท่านั้น นี่คือความสำคัญของคุณธรรม การทำหน้าที่ของตนให้ถูกต้อง เหมาะสมและสำเร็จประโยชน์ตามจุดหมาย

ธีรยุทธ บุญมี (2547:46) กล่าวว่า การพัฒนาให้ทำหน้าที่จนเป็นนิสัยนั่นเอง จะกลายเป็นอุปนิสัยอันดีงาม สั่งสมอยู่ในดวงจิตเป็นบารมี เป็นคุณความดี เพราะมนุษย์จะมีคุณค่าและมีปัจจัยหลายมิติที่มนุษย์ในฐานะเป็นเผ่าพันธุ์พิเศษเผ่าพันธุ์หนึ่ง และมีบทบาทสูงส่งต่อการดำรงชีวิตของตนเองและสิ่งมีชีวิตอื่น จะต้องพิจารณาปัจจัยต่าง ๆ อย่างสุขุมรอบคอบ และมองหาทางออกและดุลยภาพของปัจจัยต่าง ๆ ให้ดี ถ้าพัฒนามนุษย์ดีก็มีคุณค่าต่อสรรพสิ่งทั้งหลาย หากพัฒนาไม่ดีมนุษย์จะก่อโทษต่อโลกและสังคมเป็นอย่างมาก แต่อย่างไรก็ตามหากพิจารณาตามแนวคิดของคาร์ล โรเจอร์ส เห็นว่า มนุษย์ทุกคนเป็นคนดีและมีคุณค่า แนวคิดและการปฏิบัติตนในวิชาชีพของโรเจอร์ส แนวคิดพื้นฐานของนักมนุษยนิยมโดยเขามีความเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนมีความสามารถอยู่ในตนเอง สามารถนำตนเองและดำเนินชีวิตของตนเอง ไปในลักษณะที่ตนเองมีความพึงพอใจและสร้างสรรค์สังคม

ชิตชงค์ ส.นันทนาเนตร (2549:4) กล่าวว่า ในกระบวนการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์นั้น เราควรช่วยให้บุคคลมีอิสระและสามารถค้นพบความสามารถ สติปัญญาและความมั่นใจ เมื่อบุคคลสามารถค้นพบความสามารถของตนเองแล้ว จะช่วยเพิ่มความสามารถในการตัดสินใจ หรือเลือกทางเดินที่ดีและสร้างสรรค์ ซึ่งสอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ว่ามนุษย์พัฒนาได้ และมนุษย์อยู่ได้เพราะการพัฒนา หมายถึงต้องฝึกฝนอบรม กินต้องฝึก เดินต้องฝึก พุดก็ต้องฝึก การจะกระทำทุกอย่างต้องฝึกทั้งนั้นจึงจะอยู่ได้ และฝึกได้โดยไม่มีขีดจำกัดเมื่อมนุษย์ได้รับการพัฒนาที่ดี เหตุนี้ความสำคัญประการแรก ในกระบวนการพัฒนาคน ก็คือความต้องการเรียนรู้ ถ้าพัฒนาความต้องการให้เรียนรู้ขึ้น

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต, 2541:59) กล่าวว่า คนจะมีความสุขจากการสนองความต้องการเรียนรู้ กระทำทุกอย่างเพื่อสนองความรู้ มีใช้เพื่อความรู้สึกรู้ เพราะหากสนองความรู้สึกรู้หรือสนองความต้องการจะมีปัญหาเพราะมีด้านบวกกับด้านลบ เมื่อได้เสพสิ่งที่ตน ชอบใจก็มีความสุข แต่เมื่อได้พบสิ่งที่ไม่ชอบใจก็เป็นทุกข์ แต่พอได้รับการพัฒนาที่ดี ฝึกฝนจิตใจให้หนักแน่นมั่นคง เพียงแค่เริ่มต้นศึกษา เริ่มต้น

เรียนรู้ก็จะมีทุกขน้อยลงและจะมีความสุขชนิดใหม่เพิ่มขึ้นมา ซึ่งเป็นความสุขที่ไม่เป็นโทษแก่ใคร และมาพร้อมกับการพัฒนาชีวิตของตนด้วย

ดังนั้นในการพัฒนามนุษย์และหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาจะมีความเชื่อไปในทิศทางเดียวกัน คือเชื่อในศักยภาพในความสามารถของมนุษย์เชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพในตนเอง มนุษย์พร้อมที่พัฒนาได้ มนุษย์ประเสริฐเพราะการฝึกฝนพัฒนา และมนุษย์มีความจำเป็นต้องพัฒนา เพราะหากไม่พัฒนาอาจมีชีวิตอยู่ไม่รอด และอาจเป็นโทษภัยแก่สรรพชีวิตและสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย

2. จุดกำเนิดของศีล 5

ต้นกำเนิดคำสอนเรื่องศีลปรากฏในอัครคัมภีร์พุทธ แสดงเรื่องเล่าเกี่ยวกับมนุษย์ในยุคต้น ๆ สังคมมีความสงบเรียบร้อย เมื่อความไม่รู้จักรักพอของมนุษย์ประกอบกับอาหารที่ใช้ดำรงชีพเริ่มหายาก ทำให้เริ่มมีการกักตุนเสบียงอาหาร ปัญหาการเบียดเบียนกันของมนุษย์จึงเริ่มขึ้นจากพฤติกรรมการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เป็นเหตุให้เกิดการครหาต่อว่า และมีการพูดเท็จเกิดขึ้น ในที่สุดถึงขั้นอาวุธทำร้ายกัน ปัญหาการเบียดเบียนกันของมนุษย์ทำให้สังคมเดือดร้อนและวุ่นวาย มนุษย์จึงได้เริ่มแก้ปัญหาด้วยการหาผู้นำที่มีความประพฤติน่ายกย่อง คอยเตือนผู้ที่ประพฤติบาป กรรมชั่ว และทำการขับไล่ออกจากกลุ่ม ศีล จึงถูกนำมาเป็นเครื่องกำหนดกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคม เพื่อให้สังคมนั้นเกิดความสงบสุขเรียบร้อย วรรณะกษัตริย์กำเนิดขึ้นเป็นวรรณะแรก จากนั้นวรรณะอื่น ๆ เริ่มตามมาในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงมุ่งเน้นให้มนุษย์ตระหนักถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์มีได้อยู่ที่กำเนิดตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ แต่คุณค่าของมนุษย์นั้นอยู่ที่การกระทำของตนที่จะไม่เบียดเบียนทำร้ายผู้อื่น ทั้งทางตรงและทางอ้อม เป็นการจัดระเบียบสังคมให้ไม่เบียดเบียนกันสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข (ที.ปา. (ไทย) 11/3/51)

นอกจากนี้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ศีล 5 เป็นหนึ่งในหลักการปกครองโดยธรรมของผู้นำในจักรวรรดิรัฐ มีเรื่องเล่าถึง พระเจ้าจักรพรรดิ นอกจากจะเป็นผู้มีศีลแล้ว ยังอาศัยศีลเป็นหลักปกครอง โดยมีจักรแก้วที่เป็นทิพย์ซึ่งเป็นเสมือนเครื่องแสดงอำนาจของผู้มีบารมี เมื่อจักรแก้วโคจรไปหยุดที่เมืองใด แทนที่จะยึดครองทรัพย์ของเจ้าเมืองเหล่านั้น แต่กลับพระราชทานคำสอน ให้เจ้าเมืองเหล่านั้น รักษาศีล 5 ดังความปรากฏในพระสูตรดังนี้ “พวกท่านไม่พึงฆ่าสัตว์ ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ไม่พึงประพฤตินิดในกาม ไม่พึงพูดคำเท็จ ไม่พึงดื่มน้ำเมา และจงครองราชย์สมบัติไปตามเดิมเถิด” (ที.ปา. (ไทย) 11/3/36)

ด้วยเหตุนี้เมืองที่ตกอยู่ใต้การปกครองต่างก็รู้สึกนอบน้อมในธรรมที่กล่าว ไม่กระด้างกระเดื่อง ในการปกครองของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้น ศีล 5 จึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบบสังคมการปกครองด้วยธรรม โดยปราศจากการใช้อาวุธทำร้ายทำหั่นกัน

การนำหลักศีล 5 มาสอนนั้น ก็เพื่อให้สังคมได้ตระหนักถึงความสำคัญของศีล 5 มิใช่แต่เป็นเพียงความประพฤติที่ดีงาม เป็นกุศลธรรมในระดับบุคคลเท่านั้น แต่ยังสัมพันธ์ไปถึงความประพฤติในระดับสังคมด้วย หากว่าสังคมหมู่ใดก็ตามมีผู้ที่ผิดศีล ไม่ว่าจะป็นข้อใดก็ตามย่อมสร้างความเปียดเบียนซึ่งกันและกันในสังคมให้ขยายออกไปได้มากขึ้น

ศีล 5 ในระดับบุคคลนั้น ข้ออทินนาทาน เป็นจุดเริ่มต้นของการผิดศีล ทำให้เกิดการละเมิดศีลข้ออื่นตามมา เป็นเหตุเพราะการบริโภคที่ไม่รู้จักพอของมนุษย์ ประกอบกับเมื่อทรัพยากรในโลกมีอยู่จำกัด ไม่เพียงพอ หรือ ขาดแคลน การลักขโมยย่อมปรากฏให้เห็นจากการเห็นแก่ตัวและสัญชาติญาณในการเอาตัวรอดของมนุษย์ที่ยังตกอยู่ภายใต้กิเลสและตัณหา ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของผู้นำในสังคมที่ควรนำเรื่องนี้มาตระหนักและวางแผนเพื่อให้ประชาชนสามารถกินดี อยู่ดี แก้ปัญหาปากท้องให้ได้เสียก่อน ศีล 5 จึงนำมาซึ่งความสงบสันติสุขให้กับผู้ที่ประพฤติปฏิบัติ และยังนำความสันติมาสู่สังคมนั้น ๆ ให้ปราศจากการเปียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่ว่าจะทางกาย ทางวาจา หรือ ทางใจ เป็นสันติวิธีที่เริ่มต้นได้จากที่ตัวเรา สังคมที่สันติสุขด้วยศีล 5 นั้นมิใช่สังคมแห่งความฝันแต่เป็นสังคมที่สามารถเป็นจริงได้หากว่าเริ่มต้นที่ผู้นำ ในสังคม ต่าง ๆ นำศีล 5 มาใช้กับชีวิตตนและส่งเสริมคนรอบข้างให้มีศีลด้วย ในคิหิสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดง สั่งสอนคฤหัสถ์ให้ปฏิบัติตามหลักสิกขาบท 5 ประการ (ศีล 5) ได้แก่ (1) เป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (2) เป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์ (3) เป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤติดินในกาม (4) เป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จ (5) เป็นผู้เว้นขาดจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท ทรงเน้นย้ำคฤหัสถ์ให้รักษาศีล 5 ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ และมีศรัทธามั่นคงต่อพระรัตนตรัย เมื่อตายไปจะไม่ตกไปในอบายภูมิ เป็นโสดาบันและมีความแน่นอนในการบรรลุโพธิญาณในวันข้างหน้า(อง ปญจก (ไทย) 22/14/179)

ในปัญจสิกขาบทสูตร ได้แสดงให้เห็นว่า ศีล 5 จะดำรงอยู่หรือไม่ขึ้นอยู่กับ การควบคุม พระพุทธเจ้าทรงแสดงภาพชัดว่า ผู้เว้นขาดจาก การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติดินในกาม การพูดเท็จ และการดื่มสุราเมรัย เป็นผู้ที่มีศีล 5 ก็จะคบค้ากับผู้มีศีล 5 และผู้ที่ไม่มีศีล 5 ก็มักคบหากับผู้ที่ไม่มีศีล 5 เช่นกัน ทรงสอนว่าคนที่คบค้าสมาคมกันนั้นมักจะมีศีลที่ตรงกัน ผู้ที่ผิดศีลข้อใดก็จะคบหาเพื่อนที่ผิดศีลข้อเดียวกับตน (อง ปญจก (ไทย) 22/14/179)

ดังนั้น หากตัวเราปรารถนาความสุข สงบ ก็ต้องรู้จักเลือกคบค้าสมาคม กับผู้มีศีล ศีลจึงมีความสำคัญในระดับสังคม สามารถสร้างเสริมสังคมให้สันติสุขได้ด้วยศีลของคนในสังคมนั้นในปัญจเวรสูตร ได้ระบุเรียกศีล 5 ว่า ภัยเวร 5 ประการ สำหรับผู้ที่ล่วงละเมิดภัยเวร 5 ประการจะเป็นเหตุให้เกิดในอบายภูมิ “บุคคลผู้ฆ่าสัตว์ ย่อมประสบภัยเวรใด ซึ่งมีในชาตินี้บ้าง ชาติหน้าบ้าง เสวยทุกข์โศกนันททางใจบ้าง เพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย ภัยเวร” (ส.ม. (ไทย) 16/8/152) ซึ่งโทษของผู้ละเมิดศีล 5 ย่อมก่อให้เกิดทุกข์ทั้งทางกาย ทางใจ และมีผลในชาติปัจจุบัน ได้รับความลำบากในชาติหน้า และไม่สามารถบรรลุธรรม

ชั้นสูงตามหลักพระพุทธศาสนาได้ ศีล 5 จึงนับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่ชาวพุทธต้องพึงสังวรระวังให้มาก ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องที่ยากยิ่งต้องอาศัยแรง

3. ความหมายของศีล 5

ในกฎทันทสูตร ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระพุทธเจ้าตรัสศีล โดยทรงเรียกว่า “สิกขาบท” โดยให้เป็นข้อประพฤติปฏิบัติสำหรับควบคุมกาย วาจา ว่าการที่บุคคลผู้มีจิตเลื่อมใสสมาทานสิกขาบททั้งหลาย คือ เจตนาเป็นเหตุ ดังนี้

- 1) เว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุ
- 2) เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุ
- 3) เว้นจากการประพฤติผิดในกาม เจตนาเป็นเหตุ
- 4) เว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุ
- 5) เว้นจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท (ที.สี.(ไทย)

9/352/147)

ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2546:957) ได้ให้ความหมายของศีลไว้ว่า ศีล คือ ข้อบัญญัติ ที่กำหนดการปฏิบัติทางกายและวาจา ทางพระพุทธศาสนา เช่น ศีล 5 ศีล 8 ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆษาจารย์ ได้กล่าวว่า คำว่า “ศีล” นี้ แปลว่า ปกติ คือทำกายและวาจาให้เป็นปกติให้เรียบร้อย ไม่ทำความเดือดร้อนให้แก่ผู้ใด แปลว่า เย็น คือทำให้เป็นคนเยือกเย็น ทำให้เย็นกาย เย็นใจ ไม่ต้องเดือดร้อนเพราะขาดศีล แปลว่า เกษม คือปลอดภัย ทำให้เบากายเบาใจ อีกนัยหนึ่งอธิบายว่า

ศีล คือ เจตนา หมายถึง เจตนางดเว้นจากบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น

ศีล คือ เจตสิก (ได้แก่กุศลธรรม คือความไม่โลภ ความไม่พยาบาท ความเห็นชอบ) ของบุคคล ผู้งดเว้นจากบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น

ศีล คือ การสำรวม หมายถึง ความสำรวมในปาติโมกข์ ความสำรวมอย่างมีสติ สำรวมด้วยความรู้สำรวมด้วยความอดทน และสำรวมด้วยความเพียรพยายาม

ศีล คือ ความไม่ล่วงละเมิด หมายถึง การไม่ล่วงละเมิดด้วยกาย หรือด้วยวาจาของผู้ที่สมาทาน ศีลแล้ว

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค พระอุปติสเถระ (2538:9-10) กล่าวว่า

ศีล หมายถึง ศีระชะ ความเย็น สันติ ดีเลิศ การกระทำปกติและสภาพปกติตามธรรมชาติของทุกข์และสุข

ศีล หมายถึง ความเย็น มีอธิบายว่า ไม้จันทน์ที่มีความเย็นมากที่สุดช่วยทุเลาความร้อนของพิษไข้ในร่างกายได้ ฉันทน์ ศีลก็ฉันทน์นั้น คือ ช่วยทุเลาไข้ใจที่เกิดจากความสะดุ้งกลัวหลังจากศีลขาดและก่อให้เกิดปราโมทย์

ศีล หมายถึง สันติ มีอธิบายว่า ถ้าบุคคลมีศีล เขาจะมีความประพฤติเรียบร้อยไม่สร้างความหวาดกลัวให้เกิดขึ้น

พุทธทาสภิกขุ (2539:56-57) ได้อธิบายความหมายของศีลไว้ว่า ศีล หมายถึง ความเป็นปกติ หรือ ปกติภาวะ ตามธรรมดา หมายความว่า ทำทุกอย่างอยู่ตามหน้าที่ที่ควรจะทำ แต่อยู่ในภาวะปกติ คือ ไม่เดือดร้อน ไม่กระวนกระวายไม่ระส่ำระสาย ไม่มีความสกปรกความเศร้าหมองใด ๆ เกิดขึ้น โดยเนื้อความ ศีล หมายถึง ระเบียบที่ได้บัญญัติขึ้นไว้สำหรับประพฤติปฏิบัติกัน เพื่อให้เกิดภาวะปกติขึ้นมาที่กาย ที่วาจา ศีล คือการปฏิบัติเกี่ยวกับระเบียบการเป็นอยู่ทางภายนอก ศีลพัฒนาที่กาย ที่วาจา ให้เป็นกาย วาจา ที่น่าดู เมื่อเรามีศีลเป็นพื้นฐานแล้ว เราจึงจะมีจิตที่เป็นสมาธิได้ง่าย ถ้ามีศีลดีสมาธิก็ง่าย

สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ได้ให้ความหมายของศีลไว้ว่า ศีล แปลตามศัพท์ว่า ปกติ หมายความว่า ความเป็นปกติเรียบร้อย (อย่างหนึ่ง) ความเคยชิน ลงรูปลงตัว ติดอยู่ประจำอยู่ เป็นปกติ (อย่างหนึ่ง) ความเป็นปกติเรียบร้อย หมายถึง ความปกติเรียบร้อยของความประพฤติ เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการณ์ที่ควรประพฤติ ศีล 5 หรือ เบญจศีล คือความประพฤติชอบทางกาย และวาจา การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย การรักษาปกติตามระเบียบวินัยข้อปฏิบัติในการเว้นจากความชั่ว การควบคุมตนให้ตั้งอยู่ในความไม่เบียดเบียน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือภูมิธรรมชาวพุทธว่า ศีล 5 ในบาลีชั้นเดิม ส่วนมากเรียกว่า ลิกขาบท 5 หมายถึงข้อปฏิบัติในการฝึกตน. ข้อฝึก. ข้อศึกษา บ้างเรียกว่า ธรรม 5 เมื่อปฏิบัติได้ตามนี้ ก็ชื่อว่าเป็นผู้มีศีล คือเป็นเบื้องต้นที่จัดว่าเป็นผู้มีศีล สมัยต่อมา จึงเกิดมีคำว่า เบญจศีล ซึ่งในพระไตรปิฎก เพิ่งพบในคัมภีร์ชั้น อปทาน-พุทธวงศ์ (รวมถึงวินัย.; ขุ.ปฏิ.บางแห่ง) ต่อมาในสมัยหลัง มีชื่อเรียกเพิ่มขึ้นว่าเป็น นิจศีล หมายถึง ศีลที่ควรหัดควรรักษาเป็นประจำ บ้าง เรียกว่า มนุษยธรรม หมายถึงธรรมของมนุษย์ หรือธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์บ้าง การรักษาศีล 5 เป็นการเว้นจากการเบียดเบียนกัน ทำให้คนอยู่ร่วมกันด้วยดี ปราศจากเวรภัย

จากความหมายของศีล 5 สรุปได้ว่า ศีล 5 หมายถึง สิ่งที่ทำให้เกิดความเป็นปกติ ข้องดเว้นจากบาปทั้งหลายทั้งปวง สำรวม อดทนอดกลั้นต่อ โลภะ โทสะ โมหะ ไม่ล่วงละเมิดผู้อื่นด้วยกาย หรือด้วยวาจา เพื่อให้เกิดความปกติ เรียบร้อย สงบสุขในสังคม ระวังความเดือดเนื้อร้อนใจทั้งตนเองและผู้อื่น เป็นข้อฝึกข้อปฏิบัติเบื้องต้นในชีวิตประจำวันสำหรับฆราวาสเพื่อควบคุมความประพฤติทางกาย วาจา ให้ตั้งอยู่ในความดีงาม สงบ และเป็นฐานปฏิบัติธรรมในขั้นสูงต่อไป

4. พฤติกรรมของบุคคลในสังคม

พฤติกรรมของบุคคลในสังคมซึ่งแสดงออกมาทางกาย วาจาและใจ ที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบัน ตามสื่อต่าง ๆ เช่น หนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ วิทยุ และจากสื่อออนไลน์ เป็นต้น เพื่อชี้ให้เห็นพฤติกรรม ที่แสดงออกทางกายวาจา และใจที่ดี และไม่ดีของบุคคลในสังคม ส่งผลถึงอิทธิพลพฤติกรรมของตนเอง และสังคม ซึ่งจะ

กล่าวถึง 2 ประการ ได้แก่ (1) พฤติกรรมในทางไม่ดีของบุคคลที่เกิดขึ้นในสังคม และ (2) พฤติกรรมที่ดีของบุคคลที่เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. พฤติกรรมที่ไม่ดี “พฤติกรรมที่ไม่ดี” หมายถึง ความประพฤติ หรือพฤติกรรมที่แสดงออกมาต่อโลกภายนอกทาง กาย วาจา แสดงออกมาในรูปแบบของพฤติกรรมต่าง ๆ ในทางที่ไม่ดี และมีผลกระทบทางด้านลบทำให้ตนเอง และผู้อื่นในสังคมเดือดร้อน เช่น ปัญหาเสพสิ่งเสพติดปัญหาติดสุราเรื้อรัง การฆ่ามนุษย์ หรือการฆ่าข่มขืน (อาชญากรรมต่าง ๆ) การทำแท้ง การประทุพติตประเวณี การฉ้อโกง และขโมยทรัพย์สินของผู้อื่นการปล้น โจรกรรม หรือสื่อลามกอนาจาร เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะของพฤติกรรม และส่งผลให้บุคลิกภาพเสื่อมเสีย เป็นผู้ขาดหลักคุณธรรมจริยธรรม ขาดหิริ โอตตปปะ ขาดความซื่อสัตย์สุจริต ขาดความกตัญญูกตเวทิตี เป็นต้น ซึ่งผิดหลักจรรยาบรรณความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในการดำเนินชีวิต จึงเป็นเหตุให้บุคลิกภาพที่แสดงออกมาในทางสังคมเป็นลักษณะที่เสื่อมเสีย มีกายและจิตที่ผิดปรกติ ผิดเพี้ยน ส่อกระทำให้ทางที่ผิดศีลธรรม ทำให้สังคมมีความเดือดร้อนสับสนวุ่นวายอยู่เนืองนิจ ซึ่งมีให้เห็นเป็นประจำในสื่อต่าง ๆ เช่น ทีวี วิทยุ อินเทอร์เน็ต เฟสบุ๊ค ยูทูป หนังสือพิมพ์ รวมทั้งนิตยสารเอกสารต่าง ๆ ทั้งใน และต่างประเทศ ซึ่งเกิดสาเหตุจากการผิดศีล 5 โดยเจตนา จึงทำให้บุคลิกภาพทางกาย และจิตสูญเสียไปจึงเป็นปัญหาจริยธรรมในระดับสังคม และระดับชาติอีกด้วย ดังตัวอย่างเรื่องราวที่เกิดขึ้นสร้างความเสื่อมเสียให้กับสังคม ชุมชน และประเทศชาติในแง่ลบทางจริยธรรม ซึ่งล้วนแต่เกิดจากการละเมิดศีล 5 หรือข้อปฏิบัติทางคุณธรรมจริยธรรมทางพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

2. พฤติกรรมบุคคลที่ดี “พฤติกรรมที่ดี” หมายถึง พฤติกรรมที่แสดงออกมาต่อโลกภายนอกทาง กาย วาจาและใจ เป็นพฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกมาในรูปแบบของการกระทำ ที่ประกอบด้วยคุณธรรม และจริยธรรมเป็นที่ตั้ง เป็นบุคคลที่ประกอบด้วยคุณคุณงามความดี มีเมตตา กรุณา มีหิริ โอตตปปะ มีความซื่อสัตย์สุจริต ต่อตนเองและผู้อื่น ไม่กระทำให้ตนเองและผู้อื่นในสังคมต้องเดือดร้อน เป็นผู้ที่ยังรู้จักยับยั้งชั่งใจ ฝืนในการทำความดี รู้จักรับผิดชอบชั่วดีรู้จักยั้งยั้งชั่งใจในความโลภ ความโกรธ ความหลง ครอบงำจิตใจจนเป็นทุกข์ และรู้จักอดทน อดกลั้นต่อกิเลสอยู่บ้าง รู้จักใช้ปัญญาที่ประกอบด้วยเหตุผลมากกว่าใช้อารมณ์ในการตัดสินปัญหา ซึ่งมีให้เห็นอยู่ในสังคมปัจจุบันมากมาย เช่น การไม่ประทุพติตผิดในศีลธรรม หรือ การไม่ทานเนื้อสัตว์ การช่วยเหลือด้านสังคมสงเคราะห์โดยไม่หวังผลตอบแทนความมีกตัญญู กตเวทิต่อบิดามารดา เป็นต้น ซึ่งในหมวดนี้จะยกตัวอย่างของบุคคลผู้มีคุณธรรมมาประกอบและส่งผลถึงบุคลิกภาพด้านความประพฤติที่ดีงาม

จากการศึกษาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม สรุปได้ว่า “พฤติกรรม” (Behavior) คือ อากาการกระทำต่าง ๆ หรือกิริยาที่แสดงออกมา โดยอาศัยการทำงานของระบบต่าง ๆ คือ ระบบประสาท กล้ามเนื้อ ระบบต่อม และสิ่งเร้าต่าง ๆ มากกระตุ้นทำให้เกิดสภาวะทางอารมณ์โดยอาศัยจิตใจเป็นตัวรับรู้อารมณ์ และแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมาที่อยู่ภายใต้พื้นฐานจิตทั้ง 6 ประการของแต่ละบุคคล ว่ามีพื้นเพ นิสัย

อย่างไร และแสดงพฤติกรรมออกมาทางกาย วาจา และใจทางด้านที่ดี และด้านที่ไม่ดี ที่เป็นสุจริต และเป็นทุจจริต เป็นกุศล และอกุศลในที่สุด กล่าวคือ (1) พฤติกรรมทางกาย เรียกว่า กายกรรม 3 (2) พฤติกรรมทางวาจา เรียกว่า วาจกรรม 4 และ (3) พฤติกรรมทางความคิดเรียกว่า มโนกรรม 3 มีรายละเอียดดังนี้ (1) พฤติกรรมที่ดี จึงหมายถึง การกระทำออกมาทางกายวาจา และใจ คือ การปฏิบัติดำเนินชีวิตตามหลักของเบญจศีล 5 ประการ คือ การไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ การไม่ประพฤติผิดในกาม การไม่พูดเท็จ และการไม่ดื่มสุราเมรัย และเป็นผู้ความสังวร ระวังสำรวมจิตใจของตนเองเป็นสำคัญ เป็นผู้ที่ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มีความซื่อสัตย์ สุจริต มีหิริโอตตปปะ และแสดงพฤติกรรมออกมาอย่างเหมาะสม รู้จักยับยั้งชั่งใจ ไม่สร้างความเดือดร้อนให้กับตนเองสังคม และอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีสันติสุข (2) พฤติกรรมที่ไม่ดี จึงหมายถึง การแสดงออกมาทางด้านที่ไม่ดี ทางกาย วาจาและใจที่เป็นอกุศลไม่ดำเนินชีวิตตามหลักเบญจศีล คือ มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ ดื่มสุราเมรัย และไม่ดำเนินชีวิตตามหลักเบญจธรรม ไม่เป็นผู้ความสังวร ระวังสำรวมจิตใจของตนเอง คือ เป็นผู้ที่ขาดความเมตตา กรุณา ขาดความซื่อสัตย์สุจริต ธรรม และหิริ โอตตปปะ ขาดความยับยั้งชั่งใจ ใช้อารมณ่มากกว่าเหตุผลในการกระทำสิ่งต่าง ๆ จน เป็นเหตุให้ตนเอง และสังคมได้รับความสับสนวุ่นวาย และเดือดร้อนในที่สุด

5. การนำศีล 5 มาพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม

สมิต อาชวินิกกุล (2535:19) กล่าวว่า การนำหลักศีล 5 มาพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม ที่เป็นผู้แสดงออกมาทางพฤติกรรมที่ดี ทางกาย วาจา และใจ กล่าวคือ ยังเป็นผู้ที่ประกอบด้วยคุณธรรมและคุณงามความดี ยังรู้จักรับผิดชอบชั่วดีอยู่บ้าง คือ ยังเป็นผู้ที่ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มีสัจจะ มีความซื่อสัตย์ สุจริต มีหิริโอตตปปะ และเป็นผู้ที่แสดงพฤติกรรมทางกาย วาจา และใจ โดยใช้สติปัญญาตัดสินปัญหาต่าง ๆ มากกว่าการใช้อารมณ์ หรือกิเลสตัณหาต่าง ๆ เป็นตัวตัดสินใจในการดำเนินชีวิต ดังนั้น การพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม ก็คือการพัฒนาพฤติกรรมที่แสดงออกมาทาง กาย วาจาและใจ ให้มีคุณธรรม และศีลธรรมที่ดียิ่ง ๆ ขึ้นไปเรื่องราวที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 เป็นพฤติกรรมของบุคคลในด้านที่ดี จะเห็นได้ว่าพื้นฐานของบุคลิกภาพด้านพฤติกรรมที่แสดงออกมาทาง กาย วาจา และใจ ซึ่งส่วนใหญ่แล้วยังเป็นผู้ที่มีคุณธรรมประจำใจอยู่ในตัวของบุคคลนั้น ๆ ยังประกอบด้วยคุณธรรม เป็นที่ตั้งอยู่ ถึงแม้ว่าจะมีสิ่งไม่ดีเจือปนอยู่บ้าง ก็ถือว่าเรา ยังเป็นปุถุชนกันอยู่ ที่เกิดมาอยู่ร่วมกันในสังคม ต้องมีดีบ้างชั่วบ้างเป็นเรื่องธรรมดา แต่ไม่ถึงกับ ขาดคุณธรรมทางด้านจิตใจอย่างรุนแรงให้หมกมุ่นให้ถึงกับมีการกระทำแท้ง การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ พูดเท็จ และดื่มสุรา อันเป็นเหตุแห่งความเสื่อมและความประมาททั้งปวง ดังนั้น การพัฒนาตนเองนั้นจึงเป็นเรื่องที่สำคัญในการดำรงชีวิตในสังคมปัจจุบันเป็นอย่างยิ่ง และเราไม่อาจหยุดที่จะพัฒนาตนเองได้ เพราะสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว วิถีชีวิตของปัจเจกบุคคลก็ย่อมได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงด้วย อันจะส่งผลให้สุขภาพกาย และใจที่จะต้องพัฒนาตามกระแสของโลกได้อย่างถูกต้อง ดังนั้นศูนย์กลางโลกและชีวิต ก็คือการพัฒนาตนเองให้สูงขึ้นตามหลักแนวทางของพระพุทธศาสนาซึ่งเน้นว่า

คนเราทุกคนที่เกิดมาต่างมีทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น แต่ในระหว่างที่คนยังมองไม่เห็นทุกข์ หรือความทุกข์ยังไม่ได้บิบบิ้นให้รู้สึกสำนึก เรามักจะใช้ชีวิตไปในทางที่ประมาทและไม่สนใจ เพราะความประมาททำให้ชีวิตของคนต้องตกต่ำถึงกับหายนะไป

ดังนั้น คุณธรรมที่เสริมสร้างชีวิตให้มีคุณค่าให้ยิ่งขึ้นไป ในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ก็คือการนำหลักศีล 5 ประการ เข้ามาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างรู้เท่าทัน ภายวจา และใจเป็นสำคัญ กล่าวคือการนำหลักศีล 5 มาพัฒนาส่งเสริมพฤติกรรมที่ดีอยู่แล้วก็ยิ่งทำให้บุคคลนั้นมีกายวจา และใจ ที่ดีงามยิ่งขึ้นไป และเป็นการส่งเสริมพัฒนาศกยภาพความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ย่อมจะทำให้บุคคลนั้นเป็นที่เคารพรักใคร่ของบุคคลทั่วไปในสังคม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 เรื่องพฤติกรรมในด้านที่ดี (1) การประยุกต์หลักศีลพัฒนาพฤติกรรมที่ดี “พฤติกรรมที่ดี” เป็นพฤติกรรมที่แสดงออกมาต่อโลกภายนอกทาง กาย วาจา และใจ เป็นพฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกมาในรูปแบบของการกระทำที่ประกอบด้วยคุณธรรมและจริยธรรมเป็นที่ตั้ง เป็นบุคคลที่ประกอบด้วยคุณคุณงามความดี มีเมตตา กรุณา มีหิริโอตตปปะ มีความซื่อสัตย์สุจริต ต่อตนเองและผู้อื่นไม่กระทำให้ตนเอง และผู้อื่นในสังคม ต้องเดือดร้อน เป็นผู้ที่ยังรู้จักยับยั้งชั่งใจ ใฝ่ในการทำความดี รู้จักรับผิดชอบชั่วดี รู้จักยั้งยั้งชั่งใจ ในความโลภ ความโกรธ ความหลง ครอบงำจิตใจจนเป็นทุกข์ และรู้จักอดทนอดกลั้นต่อกิเลสอยู่บ้าง รู้จักใช้ปัญญาที่ประกอบด้วยเหตุผล มากกว่าใช้อารมณ์ในการตัดสินใจ ซึ่งมีให้เห็นอยู่ในสังคมปัจจุบันมากมาย อย่างไรก็ตามการประยุกต์หลักศีล 5 ประการนี้ ก็เพื่อพัฒนาพฤติกรรมที่ดีให้ดียิ่งขึ้น กล่าวคือเป็นการนำหลักศีลมาประพฤติปฏิบัติ ก็เพื่อให้การแสดงออกทางพฤติกรรมทางกาย วาจา และใจ ที่เรียกว่า กายกรรม วจีกรรม และโมนกรรม ที่เป็นสุจริตธรรมนั่นเอง เพราะจุดมุ่งหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ก็คือการพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนั้นรากเหง้าของการรักษาศีลให้เกิดเป็นความบริสุทธิ์ ที่แท้จริง และพัฒนาพฤติกรรมให้ดียิ่งขึ้นไป ก็คือ การนำหลักศีลที่ต้องประกอบด้วยธรรมหลาย ๆ อย่างมาประพฤติปฏิบัติ กล่าวคือ คือ (1) ต้องเป็นผู้มีเจตนาตั้งใจไว้ (2) ต้องเป็นผู้มีเจตสิก คือ ความงดเว้น (3) ต้องเป็นผู้มีความสังวรด้วยสติ (4) ต้องเป็นผู้มีความไม่ก้าวล่วงกิเลสอย่างหยาบ ทางกายวจา ธรรมเหล่านี้จัดว่าเป็นศีลทุกข้อ ดังนั้นผู้ประพฤติปฏิบัติ ฟังนาหลักการรักษาศีลไปใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อพัฒนาพฤติกรรมให้ดียิ่งขึ้นไป และมีพฤติกรรมที่พัฒนาแล้ว เป็นบุคคลที่พัฒนาห่างไกลจากอบายมุข ต่าง ๆ กล่าวคือ

1) เจตนาที่ชื่อว่าศีล คือ ผู้ปฏิบัติพึงตั้งใจ งดเว้นจากกายวจาทุจริต เพราะตั้งใจงดเว้นกายวจาทุจริตจึงละอกุศลคือ ความทุกข์ได้ เช่น เวลาที่งดเว้นทุจริต เจตนาที่ต้องมีเจตสิกคือความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ก็ต้องมี สังวรคือสติก็ต้องมี ความไม่ก้าวล่วงกิเลสอย่างหยาบก็ต้องมีเพราะเวลานั้นจิตเป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ก็ต้องเป็นไปร่วมกัน แต่ว่าในวาระนั้น จะกล่าวว่างดเว้นด้วยธรรมอะไร กล่าวคือ การงดเว้นนั้นมีอะไรเป็นประธาน เช่น ถ้าผู้ปฏิบัติงดเว้นด้วยเจตนาเป็นประธาน เช่นตั้งใจรักษาศีล ชื่อว่า เจตนา เป็น

ประธาน ส่วนธรรมที่เหลือจำพวกเจตสิก หรือความสรวม หรือความไม่ก้าวล่วงเหล่านี้ ก็เข้าร่วมสนับสนุน ด้วยในเวลาทีอารมณ์เป็นกุศล

2) เจตสิกที่ชื่อว่าศีล คือ ผู้ประพฤติปฏิบัติต่อเจตสิกศีล กล่าวคือ บุคคลนั้นไม่ได้มีเจตนาตั้งใจเว้นไว้ก่อน แต่เมื่อมีวัตถุที่จะให้ล่วงศีลแล้วก็งดเว้นได้ไม่ล่วงศีล เพราะมีวิริติ (ความยินดี) คือ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เช่น จะพูดปดก็เว้นไม่พูด อย่างนี้เรียกว่า เป็นสัมมาวาจา ทำให้กล่าววาจาตามความเป็นจริง หรือสัมมาวาจา เป็นต้น ซึ่งจัดว่าเป็นการเว้นเฉพาะหน้า ซึ่งเรียกว่า เจตสิกศีล

3) สังวรที่ชื่อว่าศีล คือ ผู้ประพฤติปฏิบัติต่อสังวรศีล กล่าวคือ เพราะมีสติเป็นเครื่องกั้นกระแสของกิเลสไม่ให้ทำชั่ว ทางกายวาจาจะต้องมีสติสำรวมอยู่เสมอ บาบก็เกิดขึ้นไม่ได้ ชื่อว่า เป็นสังวรศีล ส่วนการที่เราล่วงศีลก็เกิดจากความโลภ ความโกรธ ความหลง ที่เรายังไม่อยู่จึงทำให้เป็นเหตุให้เกิดบาป แต่ถ้ามีสติสำรวมอยู่บาปก็เกิดขึ้นไม่ได้ จึงจัดว่า เป็นสังวรศีล เหตุเกิดสังวร 5 อย่าง คือ

3.1) ปาฏิโมกข์สังวร คือ ศีล 5. ศีล 8. ศีล 10 และ ศีล 227. และศีล 5 ศีล 8. เป็นปาฏิโมกข์ของคฤหัสถ์

3.2) สติสังวร คือ มีสติสังวรระวางในอินทริยทั้ง 6 ด้วยการรู้เท่าทันอารมณ์ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่กำลังเป็นปัจจุบันเพื่อปิดกั้นกระแสของกิเลส

3.3) ญาณสังวร คือ ต้องมีสติสัมปชัญญะ เจริญสติปัญญาฐานรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ว่ารูป หรือว่านาม ย่อมจะห้ามทวิภูติที่เป็นอนุสัยกิเลสไม่ให้เกิดขึ้นในอารมณ์นั้น ๆ

3.4) ชั้นติสังวร คือ ความอดทนอดกลั้นต่อความเย็นร้อน และความลาบากต่าง ๆ เป็นต้นต่อการปฏิบัติธรรม

3.5) วิริยะสังวร คือ ความเพียรเลี้ยงชีพด้วยความบริสุทธิ์ ไม่กระทาทางกายวาจาทุจริต คือ กายกรรม 3. วจีกรรม 4. อาชีพจะบริสุทธิ์ได้ก็ต้องอาศัย การเจริญสติปัญญา 4 ประการ มีความเพียรประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ที่เรียกว่า สัมมัปธาน 4 จึงมีอาชีพสุจริตเผาผลาญกิเลสได้ดังนี้ เป็นต้น

4) ความไม่ก้าวล่วง ชื่อว่าศีล คือ ผู้ประพฤติปฏิบัติต่อความไม่ก้าวล่วง กล่าวคือเพราะความไม่ก้าวล่วง หมายถึง การป้องกันกิเลสอย่างหยาบไม่ให้เกิดขึ้นทางกาย วาจา คือการไม่ประพฤติผิดในศีล การที่เราไม่ก้าวล่วงศีลได้นั้น จะต้องอาศัยการงดเว้น 3 อย่าง คือ มีเจตนาวิริติ สมาทานวิริติ และสัมปัตตวิริติ คือ

สมาทานวิริติ หมายถึง การที่จะรักษาศีลให้บริสุทธิ์หมดจดเรียบร้อย ต้องประกอบด้วยวิริติ 3 อย่าง โดยอย่างหนึ่งดังต่อไปนี้ สมาทานวิริติ ได้แก่การเปล่งวาจาขอสมาทานศีลจากพระภิกษุ สามเณร หรือ จากบุคคลผู้มีศีลโดยการเปล่งวาจาขอสมาทานเป็นข้อ ๆ ไป

จากการนำหลักศีล 5 มาพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลในสังคม สรุปได้ว่า หลักศีล 5 เพื่อพัฒนาพฤติกรรมให้ดียิ่งขึ้นไป ก็คือการพัฒนาพฤติกรรมทางกายวาจา และใจ โดยอาศัยเจตนาเป็นที่ตั้งใจไว้ มี

เจตสิก คือ ความงัดแงะ มีความสังวรด้วยสติ และมีความไม่ก้าวล่วงกิเลสอย่างหยาบทางกายวาจา ด้วยการรักษาศีล เพราะศีลก็เป็นศูนย์กระบวนการทำงานของจิต ดังนั้นกระบวนการทำงานของจิตของบุคคลจะลุล่วงคุณธรรมได้ ก็เริ่มจากจิตใจเป็นสำคัญจนสามารถรักษาศีลได้อย่างบริสุทธิ์

6. ผลของการพัฒนาพฤติกรรมที่ดีตามหลักศีล 5

สามารถ สุขุประการ (2551:12) กล่าวว่า พระพุทธศาสนาสอนในเรื่องการมองตนเองเป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งมีหลักธรรมที่สามารถเป็นแม่บทอธิบายได้ทั้งรูปธรรมนามธรรม การรู้เรื่องเกี่ยวกับตัวเราก็คงเทียบกับการเรียนรู้ในระบบสรรพสิ่งที่อยู่ในจักรวาล ซึ่งสอดคล้องกับ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต 2543: 12-13) กล่าวว่า การมองและสำรวจตัวเองจึงเป็น รากฐาน และเป็นเรื่องที่สำคัญในการดำเนินชีวิตเท่ากับการสำรวจในระบบใหญ่โดยเริ่มจากตนเองเป็นพื้นฐาน ดังนั้น การสำรวจอุปนิสัยของตนเองว่า ดีหรือไม่ดีเป็นหลักสำคัญ หมายถึง เรามีเมตตา มีคุณธรรม ปฏิบัติตามหลัก ศีล มากหรือน้อยอย่างไร เพราะศีล เป็นรากฐานของคุณธรรมอื่น ๆ ไม่ประมาทหมัวเมาจนตกเป็นทาสของโลก และชีวิตในทางที่ไม่ถูกต้องที่จะเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์จึงต้องอาศัยสติ รู้จักมอง รู้จักพิจารณา รู้จักวางตัววางใจต่อความเป็นจริง ก็เพื่อชนะความโลภ ความโกรธ ความหลง เพื่อให้อยู่เหนือความกระหายในสิ่งต่าง ๆ โดยมีศีล 5 เป็นเครื่อง ค้ำจุนให้ยิ่งขึ้นไปจนสามารถพัฒนาเป็นศีลที่ประกอบในองค์มรรค 8 ประการ กล่าวคือ การพัฒนาศีลที่เป็นองค์มรรค หมายถึง การฝีกอบรมในด้าน ความประพฤติมีระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจา และสัมมาอาชีวะ ในระดับการพัฒนาศีลท่านเรียกว่า อธิศีลสิกขา เรียกว่าสั้น ๆ ว่า ศีล วิธีแก้ปัญหโดยวิธีนี้ เป็นวิธีของอารยะชนระดับพื้นฐาน หรือเรียกตามบาลีว่า หลักของอริยมรรค แปลว่า ทางดำเนินสู่ ความดับทุกข์ที่ทำให้เป็นอริยชน หรือวิธีดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ อริยมรรคนี้ แบ่งระดับการพัฒนาศีลที่เป็นองค์มรรค เป็น 3 อย่าง คือ สัมมาวาจา สัมมาภังค์มัตตะ และสัมมาอาชีวะ กล่าวคือ

1) สัมมาวาจา เจรจาชอบ หมายถึง การพูดหรือเจรจาชอบ มี 4 ประการ คือการละมุสาวาท คือ เว้นการพูดเท็จ ขณะเดียวกันให้พูดความจริง เรียกว่า สัจจะวาจา ละปิสุมวาจา คือ เว้นจากการพูดส่อเสียด ขณะเดียวกันให้พูดคาสมาสนามัคคี เรียกว่า สัมคครณีวาจา และละผรุสวาจา คือ เว้นจากการพูดหยาบคาย ขณะเดียวกันก็ให้พูดแต่คำอ่อนหวานสุภาพ ไพเราะน่าฟัง ที่เรียกว่า สันทวาจา ละสัมผัปปลาปะ คือ เว้นการพูดเพื่อเจ้า เหลวไหลไร้สาระขณะเดียวกันก็ให้พูดแต่คำมีประโยชน์ สร้างสรรค์ นำมาแต่คุณธรรม ประจักษ์ใจให้ร้ายเบียดเบียน เรียกว่า อัตสันทิตาวาจา

2) สัมมาภังค์มัตตะ หมายถึง การงานชอบ คือ การกระทำที่ชอบมี 3 ประการ คือได้แก่ การละจากปาณาติบาต หมายถึง เว้นจากการทำลายชีวิตทั้งคนและสัตว์ทุกจำพวก ขณะเดียวกันก็ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่กัน ละอทินนาทาน คือ เว้นจากการเอาทรัพย์สินสมบัติสิ่งของของคนอื่นที่ไม่อนุญาต หรือไม่ได้มีเจตนาที่จะให้ ขณะเดียวกัน ก็ควรจะบริจาคให้ทานตามโอกาส และฐานะ ละกาเมสุมิจฉาจาร คือ

เว้นจากความประพฤติผิดในกาม หมายถึง ไม่ล่วงละเมิดในสามีภรรยาอันเป็นที่รักยิ่งของคนอื่น ขณะเดียวกันก็ประพฤติ สันโดษ คือพอใจในคู่ครองของตนเองเท่านั้น (ที.ปา. (ไทย) 11/347/362-364)

3) สัมมาอาชีวะ หมายถึง การเลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ละมิจฉาชีพ เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ขณะเดียวกัน มีความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพ การงาน หน้าที่อันสุจริตเช่น ทำงานไม่ให้อากุล หมายถึง การไม่คั่งค้าง ไม่ผัดผ่อนงานไม่จับจดงาน ไม่ยุ่งเหยิงสับสนเป็นต้น

พระอภิชาต อภิชาโต กล่าวว่า เมื่อบุคคลประพฤติปฏิบัติตามหลักของศีล 5 ประการ โดยเคร่งครัด คือ การไม่ฆ่าสัตว์ การไม่ลักทรัพย์ เป็นต้น คือ การอาศัยเจตนาจงใจ ความตั้งใจเป็นเครื่องดเว้นเป็นผู้ขัดเกลาจริตนิสัยพฤติกรรมด้วยศีล 5 คือ ดังกล่าวแล้ว อันบุคคลได้กระทำแล้วพัฒนาประพฤติปฏิบัติตามหลักศีล 5 ย่อมเป็นผู้ประกอบด้วย เมตตา กรุณา มีความละเอียดใจ มีหิริและโอตตัมปะ มีความซื่อสัตย์สุจริต อริยมรรคมีองค์ 8 ประการ ย่อมพัฒนาเกิดขึ้นที่ละเล็กทีละน้อย จนสามารถพัฒนาเป็น อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติในธรรมทั้งหลาย พฤติกรรมของบุคคลย่อมโน้มเข้าสู่จุดมุ่งหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน อย่างน้อยที่สุด ก็สามารถพัฒนาพฤติกรรม เข้าเป็นพระอริยบุคคลขั้นต้น ในทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ “อริยบุคคล” หมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐได้บรรลุสัจธรรม ได้บรรลุธรรม ตั้งแต่ขั้นพระโสดาบันเป็นต้นไปซึ่งเป็นผู้เข้าสู่กระแสพระนิพพาน พระพุทธศาสนาถือว่า สภาวะความเป็นมนุษย์มีความเหมาะสมที่สุดต่อการขัดเกลาพัฒนาจิตใจ เพื่อให้บรรลุถึงความสุขหรือประโยชน์สูงสุดของชีวิต

พระโสภณคณาภรณ์ (2532-1.6) กล่าวว่า ความหมกมึนเลือนลางอันเป็นรากเหง้าของความชั่วทั้งปวงได้ ซึ่งคุณสมบัติด้านการเพิ่มพูนกุศลในจิตใจของอริยบุคคลโดยการศึกษา และปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมที่เรียกว่าภาวนา อันเป็นหลักครองชีวิตของผู้พัฒนาตน ผู้รู้เท่าทันชีวิตไม่หลงมกมาย มุ่งผลสำเร็จคือความสุข มีดังนี้

1) พระโสดาบัน ผู้เข้ากระแสพระนิพพานแล้วบางส่วน สามารถรักษาศีล ได้อย่างบริสุทธิ์ มีสมาธิพอประมาณ และมีปัญญาพอประมาณ สามารถตัดสังโยชน์ 3 ประการได้คือ (1) สักกายทิฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (2) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย และ (3) สีลัพพตปรามาส คือ การถือมั่นด้วยศีล

2) พระสกิทาคามี แปลว่า ผู้มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว สามารถรักษาศีลได้อย่างบริสุทธิ์ มีสมาธิพอประมาณ และมีปัญญาพอประมาณ สามารถตัดสังโยชน์ 3 ประการได้คือ (1) สักกายทิฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (2) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย และ (3) สีลัพพตปรามาส คือ การถือมั่นด้วยศีล และสามารถทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงได้

3) พระอนาคามี แปลว่า ผู้ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีกต่อไป สามารถรักษาศีลได้อย่างบริสุทธิ์ มีสมาธิกล้า มีปัญญาพอประมาณ ตัดสังโยชน์ 5 ประการ คือ 1) สักกายทิฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (2) วิจิกิจฉา

คือ ความลึกลับสงสัย (3) สลัฟพตปรามาส คือ การถ่มม้วนด้วยศีล 4) กามราคะ คือ จิตกำหนดด้วยอำนาจความยินดี และ (5) ปฏิฆะ คือ ความหงุดหงิดความไม่พอใจ

4) พระอรหันต์ แปลว่า ผู้ไกลจากกิเลส สามารถรักษาศีลได้อย่างบริสุทธิ์ มีสมาธิเต็มบริบูรณ์ มีปัญญาเต็มบริบูรณ์ ตัดสังโยชน์ได้ 10 ประการ คือ 1) สักกายทิฐิ คือ ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน 2) วิจิกิจฉา คือ ความลึกลับสงสัย 3) สลัฟพตปรามาส คือการถ่มม้วนด้วยศีล 4) การราคะ คือ จิตกำหนดด้วยอำนาจความยินดี และ

5) ปฏิฆะ คือ ละเอียดความหงุดหงิดความไม่พอใจ 6) รูปภพ คือ ละเอียดความกำหนดในรูปธรรมต่าง ๆ เช่น รูปฌาน 7) อรูปภพ ละเอียดความกำหนดในนามธรรม เช่น อรูปฌาน คือ 8) มานะ คือ ละเอียดความถือตัว 9) อุทธัจจะคือ ละเอียดความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และ 10) อวิชชา คือ ละเอียดความไม่รู้

เพราะฉะนั้น การประพฤติในศีล 5 เป็นจุดเริ่มต้นในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เรียกว่า เป็นผู้มีส่วนมาทิฐิ (ความเห็นถูกต้อง) ย่อมรู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ซึ่งเป็นรากฐานให้ธรรมอื่น ๆ คือ ความเมตตา กรุณา หิริ โอตตปัปะ ความซื่อสัตย์จริงใจ ความสามัคคีเป็นต้น ปราภฏขึ้นตามมาย่อมมีความประพฤติชอบต่อตนเอง และผู้อื่นในทางที่เป็นคุณ และสามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่ไม่ดีให้เป็นพฤติกรรมที่ดีได้ และพัฒนาจนเป็น ศีลอย่างมั่นคงที่เกิดมาจากจิตใจ โดยอาศัย เจตนา เจตสิก สังวร และสารวมระวังพฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกาย วาจา และใจ เป็นสำคัญ การกระทำต่าง ๆ เช่น การฆ่าสัตว์ การทำแท้ง การประลักทรัพย์ ฉ้อโกง การประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ พูดเพ้อเจ้อส่อเสียด หรือการดื่มสุราเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ก็จะไม่เกิดขึ้นโดยอาศัยศีล 5 เป็นพื้นฐาน ในการดำเนินชีวิต และพฤติกรรมของบุคคลที่แสดงมาในทางสังคมก็จะแสดงออกมาต่อโลก จะเป็นการแสดงที่เกิดมาจากคุณธรรมภายใต้หลัก ศีล 5 จึงทำให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข เพราะศีล 5 เป็นเครื่องมือในการฝึกฝนอบรมมนุษย์ให้เป็นสัตว์ประเสริฐ จนสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติ มีสิทธิเสรีภาพ และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ซึ่งกันและกัน มีวัฒนธรรมและศาสนา เป็นเครื่องขัดเกลาพฤติกรรมมีกฎหมาย และมี กติกาของสังคมเป็นกรอบในการดำเนินชีวิตที่สงบสันติ และยังสามารถพัฒนาตามหลักพุทธศาสนาก้าวถึงความพ้นทุกข์ได้ในที่สุด

บทสรุป

การพัฒนาพฤติกรรมผู้บริหารสถานศึกษาโดยใช้หลักศีล 5 เพื่อพัฒนาพฤติกรรมตนเองให้ดียิ่งขึ้น คือการพัฒนาทางด้านศีลให้เกิดขึ้นในจิตใจเป็นสำคัญ ในการดำเนินชีวิตประจำวันอยู่โดยนำหลักศีล ที่ประกอบด้วยธรรมหลาย ๆ อย่างมาประกอบการประพฤติปฏิบัติ (1) มีเจตนาตั้งใจไว้ (2) มีเจตสิก คือ ความจดจำ (3) มีความสังวรด้วยสติ (4) มีความไม่ก้าวล่วงกิเลสอย่างหยาบ ทางกายวาจา การไม่ก้าวล่วงศีลได้นั้น จะต้องอาศัยการจดจำ 3 อย่าง คือ มีเจตนาวิริติ สมาทานวิริติ และสัมปตติวิริติ เพื่อนำไปใช้ใน ชีวิตประจำวันอยู่เป็นนิจ เพื่อพัฒนาพฤติกรรมให้พัฒนาห่างไกลจากอกุศลธรรมต่าง ๆ เป็นศีลที่เกิดขึ้นมา

จากจิตใจ สามารถพัฒนาให้สุจริตทางกายวาจา และสัมมาอาชีวะ เรียกว่า อธิศีลสิกขา (ศีลในมรรคมีองค์ 8 คือ สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะ และสัมมากัมมันตะ) จึงทำให้รักษาศีลได้อย่างบริสุทธิ์ และการแสดงออกมาทางกายวาจา และใจย่อมสำรวมระวัง สงบระงับ เพราะเป็นศีลที่ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ จึงทำให้การแสดงออกมาในทางสังคมมีแต่เกื้อกูลและสร้างสรรค์ คือ ประกอบด้วย เมตตาธรรม มีหิริโอตตัมปะช ชื่อสัตย์ สุจริตธรรม พฤติกรรมที่ประกอบไปด้วยคุณธรรม และอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขสันติ คือ ความสงบสันติภายใน และความสงบสันติภายนอก มีกตिका กฎระเบียบในการดำเนินชีวิต ปราศจากทุกข์ และอุปสรรคทั้งปวงและยังสามารถพัฒนาก้าวถึงความพ้นจากทุกข์ได้ในที่สุด

เอกสารอ้างอิง (References)

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2534). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ชิตชงค์ ส.นันทนานนตร. (2549). *ทฤษฎีการเรียนรู้สำหรับผู้ใหญ่*. นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์.
- ธีรยุทธ บุญมี. (2547). *ความหลากหลายของชีวิต ความหลากหลายทางวัฒนธรรม*. กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์เดือนตุลาจำกัด.
- สามารถ สุขประการ. (2551). “ศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรากฏการณ์บิกแบงในมุมมองพระพุทธศาสนา” . วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2551.
- ปราโมทย์ น้อยวัฒน์. *อนุพุทธิกถา และอริยสัจ*. กรุงเทพมหานคร : จัดพิมพ์โดยชมรมอนุรักษธรรม.
- พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต). (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2543). *วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- _____. (2539). *การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์*. กรุงเทพมหานคร : การศาสนา
- _____. (2541). *การศึกษาทางเลือก : สู่วิวัฒน์หรือวิบัติ ในยุคโลกไร้พรมแดน*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- พระโสภณคณาภรณ์(ระแบบ ฐิตญาโน). (2532). *ธรรมปริทรรศน์ 2 อธิบายธรรมวิภาค ปริเฉทที่ 2*. กรุงเทพมหานคร: วัดบวรนิเวศวิหาร.
- พระอภิชาต (ชูขุนทด). (2554). “การศึกษาหลักธรรมสำหรับพัฒนาพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระอุปติสสเถระ. (2538). *วิมุตติมรรค*. แปลโดย คณาจารย์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2539). *ทาน ศีล ภาวนา*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- मित อาชวินิกกุล. (2535). *การพัฒนาตนเอง ภาค 2*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ทิพย์อักษร.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542*. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด.
- วสิน อินทสระ. (2528). *มนุษย์และแนวทางการพัฒนาศักยภาพมนุษย์ ตามหลักพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร : อมรการพิมพ์.
- สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2538). *ความจริงที่ต้องเข้าใจ*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
